

LA TRIA DE CONSTANTINOBLE AL *TIRANT LO BLANC*:

FICCIÓ LITERÀRIA O MANLLEU A LA REALITAT?^[1]

Jordi Redondo (UVEG)

1. La *tria* de Constantinoble com a marc principal del relat

No hi ha gens d'originalitat a concebre que l'acció d'una narració protagonitzada per un gran guerrer tingui com a escenari principal el de Constantinoble i l'imperi grec. És bona veritat que quan l'autor o autors del *Tirant lo Blanc* va(n) orientar les peripècies del seu heroi cap a aquests indrets, potser no pas de bell antuvi, ans després de descartar diverses alternatives, podia o podien remetre's a molts precedents dins el gènere. Val a recordar quants altres textos seguiren un esquema narratiu que depèn en gran mesura del *Gui de Warewic*, un poema èpic anglonormand de mitjan segle XIII, el protagonista del qual salva Bizanci dels infidels i obté com a premi la mà de la filla de l'emperador^[2]. Curiosament, si Joanot Martorell va estar l'autor de tot o de part del *Tirant*, i si prèviament havia compost, **durant** la seua estada a Anglaterra, una versió catalana en prosa d'aquest poema èpic, el *Guillem de Vairoic*^[3], la solució

^[1] Les pàgines que segueixen són un *first draft* sobre un aspecte concret dels que han configurat el pla de treball del grup UV-701, dins dels projectes de recerca *Fonts greco-llatines del Tirant lo Blanc* (GV05/301) i *Fuentes griegas de la literatura catalana medieval* (HUM2005-07697, MEC). Componen el grup els professors Rubén-Josep Montañés (Universitat Jaume Primer), Luis Pomer, Jordi Redondo, Jordi Sanchis, Susana Sancho, Salvador Santafé i Josep Lluís Teodoro (Universitat de València). Les oferim com a avanç de recerca gràcies a l'eina utilíssima d'aquesta revista electrònica, model metodològic per a tota la comunitat científica.

^[2] L. Stegagno Picchio, "Fortuna iberica di un topos letterario: la corte di Costantinopoli dal *Cligès* al *Palmerín de Olivia*", *Studi sul Palmerín de Olivia. III, Saggi e ricerche*, Pisa, Istituto di Letteratura Spagnola e Hispano- Americana, 1966, pàgs. 99-136. Per al *Gui de Warewic* i Constantinoble, n'hi ha prou de dir que l'aventura bizantina de l'heroi ocupa els versos 2869-4906.

^[3] Defensa aquesta hipòtesi S. Gili i Gaya, "Noves recerques sobre *Tirant lo Blanc*", *Estudis Romànics* 1, 1947-1948, pàgs. 135-147.

adoptada per a **totes** dues obres és diametralment diferent: al *Guillem de Vàroic*, i en **clara** contraposició a la tradició, l'heroi viatja fins a Palestina, obté la victòria i se'n torna a Anglaterra; és al *Tirant on Martorell*, que hauria utilitzat el *Guillem de Vàroic* com a hipotext⁴⁴, hauria reprès l'esquema consuet. Tanmateix, el cas més explícit és el de la *Història del cavaller Partinoples, comte de Blois*, un poema èpic francès també de mitjan segle XIII, que figura entre els més nítids antecedents del *Tirant*⁵¹.

En qualsevol cas, la contrastació de la ciutat real i la del *Tirant* constitueix una nova pedra de toc respecte de la gran qüestió que ens interessa de plantejar, la possibilitat que la novel·la integri materials procedents de la literatura bizantina. Una hipòtesi *major* consistiria a explicar aquest ús dins d'un plaer específicament literari, concebut ras i curt per un desig d'imitar determinats textos de la Grècia contemporània. Una hipòtesi *menor* explicaria l'ús de textos bizantins només com a recurs de fons, destinat a proveir l'**obra** d'un grau suficient de versemblança. El tema ha estat tractat per Riquer i per Guia. Riquer pren partit per l'opció de considerar el Bizanci del *Tirant* més aviat una creació literària, el que contrasta, precisament, i amb les seues observacions **sobre** el paper de Vilaragut com a informador per a la composició de la segona part de l'obra, i en especial pel que fa al setge de Rodas⁶¹, i amb les matisacions que fa a propòsit de la versemblança del Constantinoble descrit a la novel·la, inclosos aspectes relatius al cerimonial de cort⁷¹. De manera més radical, Guia no creu que les referències a la capital grega es deguin a un coneixement real, i fins i tot remarca la seua correspondència amb llocs de la pròpia ciutat de València⁸¹. Diametralment oposada és la conclusió de Teresa

⁴⁴ Per a una definició del terme "hipotext", vegeu G. Genette, *Palimpsestes*, Paris 1982, pàgs. 11-17.

⁵¹ Cf. P. Vila, "El *Tirant lo Blanc* i *Partinoples*, dues obres a la Bibliothèque Universelle des Romans (1775-1789)", *Revista de Catalunya* 121, setembre 1997, pàgs. 99-122.

⁶¹ M. de Riquer, *Història de la literatura catalana*, Barcelona 1965, vol. II, pàg. 359: "Però no ens imaginem que aquesta mena de realitat històrica és donada per Martorell amb tota la seva validesa. És una ficció, amb una clara intenció política i també amb la intenció literària de donar versemblança al relat a base d'inserir-hi noms i títols que sonen. Al costat d'aquest ambient de contemporaneïtat i de versemblança, apareix un emperador de Constantinoble que tan aviat es diu Frederic com Enric, que és fill d'un emperador Albert –noms tots ells que res no tenen de bizantins– i que afirma que és nét de Constantí".

⁷¹ M. de Riquer, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Barcelona 1992, pàgs. 166-167: "No ha inventado nada Joanot Martorell, y poseía muy buena información sobre la capital y corte griegas. (...) Adviértase, de todos modos, que aunque Martorell refleja muy bien lo que era Constantinopla, tiene ideas muy vagas y equivocadas sobre las restantes tierras y poblaciones del Imperio Griego".

⁸¹ J. Guia i Marín, *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del 'Tirant lo Blanc'*, Catarroja - Barcelona 1996, pàg. 153: "L'ús de l'article determinat, en aquest segon episodi –es refereix al capítol CXLVI– que s'esdevé a Constantinoble, és un detall que, juntament amb una determinació semblant pel que fa al confessor de Carmesina (capítol 476), ha permès de dir a Riquer (...) que Martorell sabia perfectament que a Pera, tocant Constantinoble,

Izquierdo, a aquest mateix número, i que arriba a qualificar la novel·la de *valuable font històrica* per al coneixement del Palau Sagrat^{9[9]}.

Fos qui fos l'autor de la novel·la, no li mancarien notícies sobre la capital de l'imperi. Si atenem al Constantinoble històric, a la ciutat que fou assetjada pels turcs encapçalats pel soldà Mehmet II el 1453, haurem de recordar el paper dels catalans a aquesta contesa^{10[10]}. Els hi va estar encomanada la **defensa** d'un sector concret de la ciutat, els barris del Bukòleon i Kondoskàlion. Ambdues zones devien estar molt relacionades amb les activitats de la colònia catalana a Bizanci, de la mateixa manera que ho estaven les àrees assignades a cadascun dels respectius contingents occidentals: genovesos, venecians, pisans, etc.^{11[11]} L'historiador grec Iorgos Paquimeris, sempre atent a tot el relacionat amb Occident^{12[12]}, ens **informa** de l'establiment dels catalans als districtes del Kosmídion –actualment Eyüb–, que rebia aquest nom del monestir de Sant Cosme i Sant Damià^{13[13]} i es trobava prop del palau de Vlaquernes, al nord-est de la ciutat. Ara bé, en tractar de la defensa de Constantinoble l'historiador Iorgos Sfrantzís diu inequívocament que a Pere Julià, cònsol dels catalans, li va estar confiada la defensa del Bukòleon i de l'aldea i el **port** de Kondoskàlion^{14[14]} –modernament, Yeni Kapi–. El

existia un convent de Sant Francesc. A mi més aviat em sembla que aquestes reclusions monacals, com així mateix la de Carmesina al convent de Santa Clara, són més pròpies de Corella que no de Martorell, extrapolacions de l'ambient ciutadà de València més que no reflex de la realitat de Constantinoble”.

^{9[9]} T. Izquierdo Aranda, “La representació del Sagrat Palau de Constantinoble al *Tirant lo Blanc*: noves aportacions per al coneixement d'una arquitectura desapareguda”, *Tirant* 9, 2006. Sobre el realisme al *Tirant* en una perspectiva més ampla, vegeu la contribució de R. Beltrán, “*Tirant lo Blanc*, novela realista y documental”, *Tirant* 9, 2006 (= *Tirant lo Blanc*, Madrid 2006).

^{10[10]} Les fonts gregues fan servir indistintament els gentilicis *catalans* i *aragonesos* –derivat del qual, a partir d'un fals tall amb l'article, és el menys habitual de *tarraconenses*–.

^{11[11]} Sobre el setge a Constantinoble, vegeu, per a una aproximació de conjunt, F. Babinger, *Mahomet II le Conquérant et son temps, 1432-1481*, Paris 1954; D.M. Nicol, *The Immortal Emperor*, Cambridge 1992; E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*, London 1903; S. Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453*, Cambridge 1965; G. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople en 1453*, Paris 1926; i G. Walter, *La ruine de Byzance*, Paris 1958. El treball de Runciman pot ésser considerat el més reeixit. Per a la topografia, vegeu R. Guiland, *Études de topographie de Constantinoble byzantine* I-II, Amsterdam 1959.

^{12[12]} Sobre Iorgos Paquimeris, vegeu A. Ducellier, “L'Europe occidentale dans les textes grecs médiévaux: tradition impériale et découverte”, *Byzantinoslavica* 56, 1995, 245-255, pàg. 250: Paquimeris, que era un excel·lent representant del, diguem-ne *partit unionista*, l'objectiu del qual era la reconciliació d'ortodoxos i catòlics, “va jusqu'à reconnaître aux Latins la qualité de Romains et même jusqu'à mentionner le nom de Grecs que les Latins donnaient aux Byzantins et que ces derniers ont toujours récusé”.

^{13[13]} I. Bekker (ed.), *Georgii Pachymeris De Michaelae et Andronico Palaeologies libri tredecim I-II*, Bonn 1835, II pàg. 592. El Kosmídion era també un sector vora les muralles, cf. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londres 1899, pàg. 169, n. 3.

^{14[14]} I. Bekker (ed.), *G. Frantzes, I. Cananus, I. Anagnostes*, Bonn, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 1838, pàg. 253.

testimoni de Sfrantzís és encara més determinant atès que formava part de l'estat major de l'emperador. Una segona font historiogràfica és **la carta** que l'arquebisbe Lleonard de Quios adreça al **papa Nicolau V** a data de 16 d'agost del mateix 1453, i on situa les forces catalanes a la zona de l'Hipòdrom, a tocar del palau del Bukòleon^{15[15]}. Lleonard havia estat fet presoner pels turcs, però va aconseguir de deslliurar-se'n; el seu testimoni sembla també de molt de pes.

El Bukòleon deu el seu nom al palau erigit per l'emperador Teòfil (829-842)^{16[16]}, i estava situat al sud de la ciutat, davant la platja **del mar** de Màrmara. No gaire lluny, al sud de l'Hipòdrom i no pas a vora mar, hi havia el palau d'Hormisdas, després transformat en monestir de Sant Sergi i Sant Bacus, prop del qual s'alçava l'església de Sant Pere i Sant Pau, la localització de la qual no és segura a hores d'ara^{17[17]}. Quant al Kondoskàlion, no era pas gaire lluny: es tracta d'una badia situada a l'oest, amb un port no gaire gran, que a l'època de l'emperador Andrònic II Paleòleg (1282-1328) va estar condicionat de bell nou, amb obres de draga, d'ampliació i de defensa. Es tracta, precisament, del període en què la presència catalana a l'urbs agafa embranzida malgrat el foragitament de la Companyia Catalana i la creació dels ducats d'Atenes i Neopàtria. No és pas una hipòtesi inversemblant que el condicionament del Kondoskàlion tingués entre els seus objectius el de dotar els mercaders que no eren ni genovesos ni venecians, i, per tant, també la colònia catalana, d'un port per al seu ús específic. Atorga un alt grau de probabilitat a aquesta teoria el fet que el **contingent** català estigués encarregat de la defensa de la **zona**. Alternativament, hom podria pensar que, a diferència de les forces italianes, reforçades encara amb l'expedició de Giovanni Giustiniani Longo, els catalans no haurien estat especialment ben armats ni disposats per a sostenir una guerra, per la qual cosa els havien confiat una secció de muralla menys compromesa: les defenses que miraven al mar de Màrmara, com les que ho feien a la Banya d'Or, no eren tan poderoses com les acarades a la banda de terra, però no s'esperava que fossin objecte d'un assalt

^{15[15]} Cf. A. Pertusi, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli* I-III, Bolonya 1983 –edició pòstuma a cura d'A. Carile–, I pàg. 150: “Catalanorum consul turrim ante Hippodromium tutabatur uersus orientalem plagam”.

^{16[16]} Vegeu sobre el palau del Bukòleon C. Mango, “The palace of the Boukoleon”, *Cahiers archéologiques* 45, 1997, 41-50.

^{17[17]} Cf. R. Guiland, *op. cit.* II, pàgs. 294-303, sobre la distinció entre els palaus de Bukòleon i d'Hormisdas.

massiu^{18[18]}; també d'ençà de la conquesta dels croats, el 1204, l'atac principal va estar dut contra les muralles de la terra ferma. Tanmateix, sembla més efectiva –sense que siguin tampoc incompatibles– la primera raó que hem adduït: les forces catalanes haurien estat encarregades de la zona immediata al barri on vivien i al port on atracaven els seus vaixells.

Aquest port del Kondoskàlion va estar bastit a l'època de l'emperador Julià, els anys 361-363, i era conegut amb el nom de port de Sofia, si no abans, des del segle VI^{19[19]}. Tanmateix, d'ençà de la conquesta franca el 1204 va caure en un gran abandó^{20[20]}. Els restauradors del poder grec, la dinastia dels Paleòlegs, tingueren cura de restaurar el port, que va rebre el nom de Kondoskàlion, per bé que a un passatge de Nicèfor Grigoràs hom l'anomena “port vora l'hipòdrom”^{21[21]}. Però ens detenim en aquest punt perquè en connexió amb aquest indret hi ha una dada important per als nostres propòsits: a prop del port hi havia en principi l'església de Sant Julià^{22[22]}, que va cremar durant el regnat de Constantí V^e, i mes tard s'hi va alçar una segona, anomenada de Santa Tecla i fundada per Justinià^{23[23]}. Hi ha moltes probabilitats que la colònia catalana tingués alguna vinculació amb aquesta església de Santa Tecla, una advocació prou més freqüent al nostre país, a l'època baixmedieval, que a altres nacions europees. La ubicació de la colònia catalana prop del Kondoskàlion s'ajusta a la norma habitual pel que fa a les colònies occidentals a Constantinoble: els genovesos ocupaven des del 1261 la ciutat de Gàlata, a l'altra banda de la Banya d'Or; els venecians, d'una banda, pisans i amalfitans, d'una altra, i finalment alemanys i àrabs, ocupaven sengles barris de ribera també a la Banya d'Or, però del costat de la capital^{24[24]}. Per consegüent, no tindria sentit de cercar la

^{18[18]} Cf. R. Guiland, *op. cit.* II, pàg. 91: “Les deux ports méridionaux de Byzance ne jouèrent aucun rôle pendant le siège de 1453”.

^{19[19]} El primer a citar-lo és Joan d'Antioquia, *Fragmente der griechischen Historiker* 5, ed. Muller, pàg. 38, al qual s'afegeixen Cedre, I pàg. 712, i Lleó el Gramàtic, pàg. 146. Tots ells es refereixen a la batalla entre Nicèfor Focas i Heracli, l'any 610.

^{20[20]} R. Guiland, *op. cit.* II, pàg. 87: “Pendant la domination latine (1204-1261), le port de Sophie dut vraisemblablement péricliter, car les empereurs latins ne semblent pas s'être beaucoup préoccupés d'entreprendre des travaux d'utilité publique et laissèrent Byzance dans un état de délabrement lamentable”.

^{21[21]} L. Schopen (ed.), *Nicephori Gregorae Historiae Byzantina. Cum annotationibus Wolfii H., Ducangii C., Boivini I., Capperonnerii C.* II, Bonn 1830, pàg. 854.

^{22[22]} R. Janin, *Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, Paris I, pàgs. 268-269.

^{23[23]} R.P.R. Janin, *Géographie*, pàg. 150: “Elle était au dessus du port de Julien, au sommet de la pente rapide qui descend vers la Propontide”.

^{24[24]} Els venecians eren al barri comprès entre l'anomenada “escala dels jueus” i l'indret conegut com la Vetlla, espai ocupat abans pel call. Més a l'est començava el barri de pisans i amalfitans, que s'estenia fins a la porta del

colònia catalana ciutat endins. A dreta llei, podríem pensar que vivien en la immediatesa de les colònies veneciana, pisana, etc., però manca una font que ens ho confirmés. En canvi, sembla lògic que les forces catalanes fossin encarregades de defensar el sector de muralla corresponent a la ubicació de la seua colònia.

La presència catalana a la ciutat no és pas anecdòtica a mitjan segle XV, ans ha estat una de continuada des d'abans de l'arribada de la Companyia Catalana. Els estralls provocats per aquesta varen causar un interregne, feliçment superat mitjançant la signatura d'un nou edicte imperial que donés cobertura a les activitats comercials catalanes. Enfrontats arreu de la Mediterrània amb Gènova, els catalans miren d'acostar-se, d'una banda, a la gran rival i mes tard hereva dels genovesos, Venècia; d'una altra, als mateixos grecs. Així, els anys 1351 i 1352 un estol conjunt format per bizantins, venecians i catalans s'ha unit contra els genovesos i els ha combatut. Les circumstàncies de la lluita fan que els constantinopolitans admirin l'ardor de la gent catalana, segons que ho constata l'historiador Ianis Cantacuzenos^{25[25]}.

Que els catalans varen reeixir en l'objectiu d'aconseguir un mercat estable a Constantinoble ho demostra el fet que el 1448, escassament cinc anys abans de la desfeta, Pere de Rocafort dirigeix una requesta al tot just entronitzat Constantí Dragasés^{26[26]}, l'últim emperador bizantí: li demana que concedeixi a la colònia catalana l'ús de l'església de Sant Pere i **Sant Pau** –desapareguda en l'actualitat^{27[27]}–, que havia estat fundada per Justinià i reformada al segle XII pels pisans^{28[28]}. Val a dir que era una de les esglésies on s'oficiava el ritu catòlic, i encara l'única que depenia directament de Roma. Rocafort havia estat el cònsol català entre el 1438 i el 1445, i és evident que devia

Neòrion, l'antic port de Bizanci, esdevingut després moll de les drassanes. I encara més a l'est, pels volts de la porta de Santa Eugènia i de l'església de Santa Irene, hi havia els barris dels alemanys i els àrabs; cf. R. Guiland, *op. cit.*, pàg. 140.

^{25[25]} Vegeu-ne uns quants passatges escollits a L. Schopen (ed.), *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum Libri IV*, Bonn 1828-1832: III 210, 7-9; 218, 24-219, 14; 230, 15-18; 232, 13-14; 234, 7-9; 236, 9-14; 243, 20-21; 286, 13-19; I 291, 2-4.

^{26[26]} Val a esmentar que el vaixell que dugué Constantí XI a la capital del seu imperi, després d'haver estat – precàriament – entronitzat a Mistra, al Peloponnès, va estar un de català, atès que el governador venecià de Candia li nega un dels seus.

^{27[27]} A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and adjoining historical sites*, Londres 1899, pàg. 10.

^{28[28]} Cf. R. Janin, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, pàg. 586.

parlar el grec. Ell fa la gestió diplomàtica, però la petició formal duu el segell del rei Alfons el Magnànim. És ben cert que el permís imperial no va arribar^{29[29]}, però la maniobra diplomàtica confirma que hi havia una puixant colònia catalana, per molt que ho neguin alguns crítics moderns^{30[30]}. Heinrich von Soemmern, un altre dels testimonis de la conquesta turca, no s'està de dir que el nombre de les víctimes catalanes era elevat, i els esmenta al costat de venecians i genovesos^{31[31]}. Finalment, també els historiadors turcs coneixien la presència a Constantinoble dels catalans^{32[32]}. Just un any abans, quan a 14 d'Abril del 1452 el soldà Mehmet el Conqueridor inicia la construcció de la fortalesa de Rumeli Hissari –literalment “castell d'Europa”–, en comminar-lo els bizantins a que no prosseguís les obres, respongué el següent: “Construeixo aquest castell pel bé vostre i pel meu, perquè m'han arribat moltes queixes dels mercaders que són assaltats pels catalans a la mar de Màrmara i a la mar Negra”^{33[33]}. Per tant, les activitats de pirateria dels corsaris catalans no són cap ficció: encara al temps del setge hi havia a Constantinoble vuit vaixells bizantins, cinc de genovesos, un de marsellès, un d'anconès i un de barceloní.

D'altra banda, està demostrada la preocupació del rei català, materialitzada no tan sols en meres gestions diplomàtiques, ans també en la preparació bèl·lica. A la seua *Cronaca di Viterbo*, Della Tuccia recull la notícia sobre l'estol format per naus papals,

^{29[29]} Cf. C. Marinescu, “Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'empire byzantin, la Sicile et le Royaume de Naples de 1419 à 1435”, *Studi bizantini e neoellenici* 5, pàgs. 215-216.

^{30[30]} Així ho fa R. Janin, *op. cit.*, pàg. 588; *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique* III, Paris 1964², pàgs. 98-100.

^{31[31]} Cf. A. Pertusi, *op. cit.* III, pàg. 88: “Venetos etiam, Januenses, Arragonenses, quorum illic plurimi erant, fere omnes fecit occidi cum filiis et uxoribus, paucos passus est redimi”.

^{32[32]} Així ho testimonia Qyvami: “L'interior de la ciutat és ple a vessar dels exèrcits de Satanàs, dels maleïts francs, grecs, albanesos i búlgars, genovesos i catalans, tant com n'hi pot haver, doncs, de lladres, de bandits i d'hipòcrites de les setanta-dues nacions, tot s'hi havia reunit”. Traduïm a partir de la versió de B. Stein Molinelli, ed. A. Pertusi, *op. cit.* III, pàgs. 256-257, el qual segueix S. Gokçe, *Kivâmi und Fetihname. Vergleichende Untersuchungen über Kivâmi, den Geschichtsschreiber und Dichter Sultan Muhammed des Erobers und seiner Zeit sowie über sein Fetihnâme*, Munic 1954. Vegeu també l'edició de F. Babinger, *Kivâmi: Fetihname-i Sultan Mehmed*, Istanbul 1955.

^{33[33]} El testimoni prové de les *Memòries d'un geníssar* o *Crònica turca* de Constantí Mihailovic d'Ostrovitsa, i es troba a A. Pertusi (ed.), *op. cit.* I, pp. 256-257. L'obra de Mihailovic resulta paradigmàtica: d'origen serbi, la seua obra només es conserva en les versions polonesa i txeca; la llengua original del seu *unicum opus* pot haver estat el polonès, més difícilment el serbi, o bé el llatí, el grec o l'antic eslau eclesiàstic; va estar primer capturat pels turcs i enrolat entre els geníssars, després ho fou pels hongaresos i va tenir sort de fugir a Polònia, on es va establir. Per al text, vegeu W.J. Los (ed.), *Pamiętniki Janczara czyli Kronika Turecka*, Cracòvia 1912 (n'hi ha traducció italiana, A. Giambelluca Kossova (ed.), *Cronaca turca ovvero Memorie di un giannizzero*, Palerm 2001). Des del punt de vista literari, la crònica de Mihailovic té un gran valor, perquè els historiadors turcs defugien el gènere autobiogràfic i més encara les reflexions d'ordre psicològic. D'altra banda, en haver estat composta per a un públic polonès, el discurs de l'alteritat afegeix més importància al document, alhora que enriqueix les perspectives ideològiques i estètiques de l'obra.

aragoneses, venecianes i genoveses, que havia de socórrer la ciutat assetjada^{34[34]}. S'ha criticat Della Tuccia com a cronista força descurat, el que llevaria versemblança al seu testimoniatge. Ara bé, el polonès Jan Dlugosz, historiador de gran formació, a més de molt interessat per totes les qüestions relatives a les campanyes tàrtares i turques contra Europa, ens en dóna més detalls, car per ell sabem que l'almirall era Bernat de Vilamarí, i que les seues forces varen entrar en combat amb èxit contra les turques^{35[35]}. Dlugosz no només confirma Della Tuccia, ans el referma de manera que no deixa lloc al dubte.

L'autor o autors del *Tirant* podien disposar, sense cap de dubte, d'informants que haguessin participat en els fets de Constantinoble. De la mateixa manera que, segons Riquer, Vilaragut havia fornit a Martorell tot de notícies sobre el setge de Rodes, el text del *Tirant* mostra que qui el va compondre coneixia Constantinoble i estava en condicions de fer tot un seguit de propostes, entre literàries i ideològiques, en la línia d'un recurs constant a l'al·lusivitat: el Tirant que deslliura Constantinoble evoca una relectura de la història, fa tornar enrera en el temps els oients i lectors de l'obra i els convida a pensar un final afortunat per a la ciutat màrtir.

2. El marc de Constantinoble: exemple de realisme o mera ficció literària?

^{34[34]} Nicola della Tuccia, *Cronaca di Viterbo*, in A. Pertusi, *op. cit.* I (= I. Ciampi, *Documenti di storia italiana V*, Florència 1872, pàg. 227), pàg. 96: "(...) Lo imperatore di Costantinopoli mandosi a raccomandare al papa, al re di Ragona, ai Veneziani e ai Genovesi, li quali fero un'armata. Il papa e il re di Ragona mandorno 38 galere, Veneziani 25 e 2 navi grosse, e Genovesi 7 navi grosse contro detto Turco..."

^{35[35]} Jan Dlugosz, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae* –obra també coneguda com a *Historiae polonicae*–, in A. Pertusi, *op. cit.* I (= ed. A. Przedziecki, Cracòvia 1878, pàg. 126), pàg. 228: "Venit ergo praefatus Cardinalis ad castrum Rog, quod Rex Alphonsus Aragonum in opprobium Saracenorum anno etiam illo perfecerat, petens, ut Bernardus de Villa Marina, capitaneus classis Regis praefati, ueniret cum sua potentia et iuuaret dictam ciuitatem Constantinopolitanam. Qui precibus eisudem Cardinalis et necessitate publica Christianorum permotus, illico uenit cum duodecim galeis suis et sex galeatis, id est, galeis subtilibus bene armatis; dimissa prouisione defensionis in castro Rog, aduenit, et iunctus octo galeis Venetorum et sumptus praedictis, naue Ianuensium et quattuor galeis mercantiarum, ab omnibus unanimiter electus capitaneus, uenit ad locum, ubi Turcus cum sua potentia erat, et cum impetu terribili dictum Turcum et exercitum suum, nihil tale suspicantem, inuadens, oppressit, dissipauit; et dato suffragio ciuitati, discurrens per maria illa cum suis solum nauigiis, sex galeatas grossas captiuauit, plenas Turcis nobilibus". No mereix gaire atenció el comentari de l'editor, dictat per no sabem quin sentit de la veracitat.

La nostra interpretació de l'obra, basada en la confrontació del text amb els marcs històric, cultural i literari en què va estar creat, apunta a un coneixement força acurat de l'escenari grec. No és descartable l'ús de fonts literàries per part de l'autor o autors de l'obra, però les dades al nostre abast suggereixen una familiaritat amb l'escenari grec, i, el que és més important, una adaptació al català de l'expressió genuïna de la llengua grega. Hem de distingir, doncs, entre els referents a *realia*, tota mena de persones, llocs, actes de la vida quotidiana, cerimònies, edificis, etc., i els referents de caire estrictament lingüístic. Els primers han estat objecte d'atenció –la contribució de Teresa Izquierdo és aquí tant paradigmàtica com modèlica–, mentre que en relació amb els segons només coneixem els passatges de Riquer dedicats a l'estudi de l'antroponímia^{36[36]}. Tanmateix, que les fonts literàries no basten a explicar el Constantinoble que el *Tirant* ens presenta ho demostra la lectura d'una de les obres assenyalades com a font d'inspiració de la novel·la catalana, els *Viatges de Mandeville*. Tot el que diuen de la capital grega resulta un pàl·lid esment si el comparem amb la riquesa del text català. Vegem el passatge dels *Viatges* relatiu a Constantinoble:

Constantinople is a full fair city, and a good, and well walled; and it is three-cornered. And there is an arm of the sea Hellespont: and some men call it the Mouth of Constantinople; and some men call it the Brace of Saint George: and that arm closeth the two parts of the city. (...) At Constantinople is the palace of the emperor, right fair and well-dight: and therein is a fair place for joustings, or for the other plays and desports. And it is made with stages, and hath degrees about, that every man may well see, and none grieve other. And under these stages be stables well vaulted for the emperor's horses; and all the pillars be of marble^{37[37]}.

Oferirem tot seguit sengles mostres del que diem, tant per als referents de *realia* com per als de caire lingüístic. Un primer exemple prové del passatge en què l'emperador fa que Tirant i el seu seguici contemplin no només la riquesa de la capital imperial, ans especialment la seua fortalesa des del punt de vista militar:

^{36[36]} M. de Riquer, *Història de la literatura catalana*, pàgs. 357-358. Vegeu-ne també "El *Tirant lo Blanc* i Grècia", in AA.VV., *La cultura del Renaixement. Homenatge al Pare Miquel Batllori*, Barcelona 1993, 129-139. S'ha de consultar el treball de Mitja Skubic, "Noms de persona en el *Tirant lo Blanc*", *Verba Hispanica* 2, 1992, pàgs. 107-109.

^{37[37]} A.W. Pollard (ed.), *The Travels of Sir John Mandeville*, Londres 1923, pàgs. 12 i 13.

Lo dia següent l'Emperador féu gran convit per amor de Tirant. Tots los ducs, comtes e marquesos que allí es trobaren menjaren en la taula ab ell e l'Emperadriu e sa filla. Los altres menjaven en altres taules. Aprés del dinar vengueren les danses. E com hagueren un poc dansat vengué la gran col·lació. L'Emperador volgué cavalcar per mostrar tota la ciutat al seu Capità. E Tirant e los seus foren molt admirats dels grans edificis que en la ciutat eren de tanta bellea e singularitat. E li mostrà totes les fortalezes que dins la ciutat eren e les grans torres sobre los portals e en la muralla, que era cosa innumerable de recitar^{38[38]}.

Aquest passatge coincideix fil per randa amb el que sabem del protocol imperial reservat a les visites dels grans dignataris i ambaixadors presents a Bizanci^{39[39]}. No es tracta tan sols de la invenció de l'autor literari, sinó d'un tòpic perfectament conegut dins la cultura –no només literària– de la Grècia contemporània. Fins i tot si l'autor o un dels autors del *Tirant* havia manllevat el passatge a una crònica, bizantina o occidental^{40[40]}, ens admiraríem de l'avinentesa del manlleu per part d'un escriptor català, llevat que plantegéssim la hipòtesi que l'ús de la font es combinava amb informacions provinents de catalans establerts a Constantinoble i avesats als cerimonials i pràctiques de la cort. Si pensàvem en una informació exclusivament d'aquest segon caire, també sobta la precisió amb què s'introdueix la notícia al lloc escaient.

Veurem un segon exemple dels casos de *realia* a un passatge singular del *Tirant*, ric en notícies sobre el protocol de la cort bizantina i sobre la ciutat i els seus voltants. Llegim-ne el text:

^{38[38]} Cap. CXXI.

^{39[39]} N. Drocourt, "Ambassadeurs étrangers à Constantinople: moyens de contacts, d'échanges et de connaissances partielles du monde byzantin (VIIIe-XIIe siècles)", in F. Clément, J. Tolan & J. Wilgaux (eds.), *Espaces d'échanges en Méditerranée. Antiquité et Moyen Age*, Rennes 2006, pàgs. 107-134, pàg. 114: "Plusieurs passages sont ainsi 'obligés' pour les étrangers de marque présents à Constantinople. Thème souvent traité par l'historiographie, nous isolerons succinctement tour à tour ce qui témoigne de la puissance militaire de l'Empire, comme le spectacle donné des murailles de la ville et autres démonstrations militaires..."

^{40[40]} I encara, pel que fa a les cròniques occidentals, val a demanar-se si no n'hem d'excloure totes o moltes de les fetes per dignataris eclesiàstics, al programa dels quals no és gaire versemblant que figurés el passeig a cavall per tal de fer-los veure la magnitud de les defenses de la ciutat.

E fetes totes les coses desús dites ixqueren de l'església e cavalcaren ab les banderes esteses per tota la ciutat. L'emperador ab totes les dames e ab tots los grans senyors, ducs, comtes e marquesos, ab tota l'altra cavalleria e infinida altra gent de cavall voltejaren tota la ciutat. Aprés ixqueren fora la ciutat en una bella praderia on havia una molt lúcida font qui era nomenada la Font Santa, e tots aquells qui prenien títol e es coronaven venien en aquella font a beneir les banderes, e allí donaven-li títol de duc, o de compte, o de marquès, o de rei o d'emperador. Beneïdes les banderes, batejaren lo Duc e la Duquesa del realme de Macedònia ab aigua almescada sobre lo cap. E si aquell dia lo Duc vol fer o crear heraud o rei d'armes, ho pot ben fer ab l'aigua que resta, e per força li té a posar lo nom del ducat e dóna-li de grans estrenes. E no pot ésser heraud o rei d'armes que no sia fill de gentilhom, per ço com més fe los és donada que a tots los altres hòmens, car tots han estar al que ells diran. Aprés que hagueren fet un rei d'armes, tornà lo Duc a la Font Santa, e l'emperador pres d'aquella aigua de la font e tornà'l a batejar altra vegada, donant-li títol de Duc de Macedònia...

D'acord amb la descripció, i segons que ja va assenyalar Riquer –per indicació d'Alexis Solà^{41[41]}, la que el text anomena Font Santa evoca amb tota probabilitat l'anomenada Zoodokhos Piyí, “font que dóna la vida”, nom també d'un monestir –i de molts altres, arreu l'Hèl·lada– actualment inexistent, nat al segle VI sota el regnat de Justinià (527-565) a partir d'una església fundada als afores de Constantinoble per l'emperador Lleó I (457-474). El monestir de la Panayia Piyís, o Mare de Déu de la Font, congregava molts pelegrins a causa de la fama de les seues aigües miraculoses, i es trobava a l'oest de la ciutat, no gaire lluny d'un dels principals accessos a aquesta, la que els moderns anomenem porta 3, equidistant entre la porta de Sant Romà i la porta Àuria. Es tracta de l'actual Panayia Pege Balikli Kilisesi, també coneguda com a Hayat Veren Kaynak, i ubicada al barri de Zeytinburnu. La importància de la Zoodokhos Piyí s'albira si es pensa que tot i estar fora muralla donava nom a una de les portes de la ciutat, porta de Piyí –o de Selímbria^{42[42]}. El conjunt fou talment danyat per la conquesta turca que no se'n va refer mai, a diferència d'altres llocs de culte, bé perquè fossin transformats en mesquites, bé perquè hi continués el culte cristià. Sembla, doncs, que els conqueridors no es pogueren estar no només de destruir el monestir, ans també d'impedir qualsevol mena

^{41[41]} M. de Riquer, *Tirant lo Blanch*, pàg. 164: “La cerimonia de bautizar a los que recibían títulos con aguas de la Font Santa, tan detalladamente escrita en el Tirant, pone en evidencia que Martorell tenía una idea clara de la Zoodokhos Pegué y sabía exactamente dónde estaba situada”.

^{42[42]} R. Guillard, *op. cit.*, II pàg. 64. R. Janin, *La géographie*, pàgs. 39-41.

de restauració del culte. Una possible explicació es deuria a la possibilitat que s'hagués difòs el rumor que Constantí XI, *l'emperador de marbre* de la llegenda regeneracionista grega forjada arran de la conquesta, estava sebollit a aquell recinte, tot esperant el moment de tornar a la vida per reconquerir el seu imperi^{43[43]}. El descobriment, als fonaments d'una església de la Mare de Déu al barri d'Unkapani, al nord del palau de Vlaquernes, d'un esquelet decapitat que conservava restes d'unes botes de color porpra amb l'àguila bicèfala, dona una nova dimensió a aquestes llegendes. L'església en qüestió podia ésser fàcilment confosa amb la Zoodokhos Piyí, atès que també hi havia una font d'aigües miraculoses.

El monestir de la Zoodokhos Piyí estava vinculat a nombrosos emperadors i havia estat escenari de moments històrics de gran rellevància. Hi destaquen l'emperadriu Irene, esposa i després successora de Constantí VI, l'any 790, quan es va enfrontar amb el seu home, i l'emperador Romà I el 924, quan Simeó de Bulgària assetjà Constantinoble. L'associació entre l'imperi i el monestir és clarament recollida a la nostra novel·la, que detalla amb precisió gairebé historiogràfica el ritual lustral consuet per al nomenament de les grans dignitats de la cort.

Passarem ara als referents basats en dades de caire estrictament lingüístic, bo i començant per l'ús del terme *mercat* al *Tirant lo Blanc* per designar un espai ciutadà. Els registres del terme es limiten a la secció grega de la novel·la, i són els següents:

1) La fama e mala nova anà per la ciutat, del perdiment que fet havien, e moltes gents del poble, així hòmens com dones, s'ajustaren en la plaça del **mercat**^{44[44]}.

2) E prestament farà fer una imatge tota d'or a semblança mia, e fer-la he posar enmig del **mercat** de la ciutat^{45[45]}.

^{43[43]} És una ben coneguda llegenda balcànica –precisament, l'origen matern de Constantí– la que estableix que un gran guerrer derrotat espera dins d'una cova per un temps immemorial l'hora de tornar a veure la llum per capgirar la sort del seu poble. Podeu veure al respecte M. Ibrovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe*, Paris 1966, pàg. 612.

^{44[44]} Cap. CXXXI.

3) E dix a sa filla que ixqués de la cambra per anar a la **gran plaça del mercat**; e així fon fet. E Diafebus acompanyà l'Emperador, e après tornà per acompanyar a l'Emperadriu e a la Princesa. Com foren al **mercat**, veren allí un gran cadafal que l'Emperador havia fet fer, qui era tot cobert de draps d'or e de seda^{46[46]}.

4) La Princesa donà l'anell a Diafebus, e aquell, molt corrent ab un rossí, anà al **mercat** on la justícia se feia e donà a l'alguatzir l'anell^{47[47]}.

5) Jo vull que tothom oja e sàpia que com lo duc de Macedònia perdé la darrera batalla, que les dones e donzelles en la **gran plaça del mercat** de la ciutat de Constantinoble, cridaven a grans crits etc.^{48[48]}

6) E prestament ell féu fer un gran pont de fusta que entrava dins l'aigua més de trenta passes, tot cobert de pomposos draps de ras. E l'Emperador féu fer enmig del **gran mercat** un cadafal, tot cobert de peces de brocat e de seda per a ell i l'Emperadriu, e a la Princesa e a totes les donzelles. E del seu cadafal fins al cap del pont, on havien eixir, féu posar baix peces de vellut carmesí per ço que el seu Capità no tocàs dels peus en terra, sinó que anàs sobre la seda. Com ell fon passat, qui més podia pendre de la seda, d'aquell era; e veren molts nafrats en les mans, d'espases e de coltells, per tallar d'aquell drap de seda.

Com les naus foren en lo port, ab molta alegria que entraven, donà la popa la nau del Capità en lo pont de fusta, e ixqué ab lo Gran Caramany, lo qual portava a la part dreta, e lo rei de la sobirana India a la part sinestra, i ell anava enmig; e tots los barons anaven davant. E tota la multitud del poble ixqueren a rebre'l ab molta honor: així com si fos tramès del cel, així tenien los ulls en ell; e no solament li feien honors humans, mas encara divinals. E per més venerar-lo li ixqué tot lo clero, professó feta, ab totes les relíquies e ab tots los prelats, e desitjaven-lo tots posar en lo pus alt lloc de paradís si poguessen. E ab aquest triümfo aplegaren al **mercat** on era l'Emperador ab totes les dames d'honor, així les de la cort com les de la ciutat^{49[49]}.

7) Après, les misses dites ab molt gran cirimònia, anaren al **mercat**, lo qual trobaren tot cobert, alt e baix, de draps de llana blancs e verds e morats, e per les parets draps de ras ab les figures totes franceses, e tot a l'entorn del dit **mercat** havia

^{45[45]} Cap. CXXXIII.

^{46[46]} Cap. CXLV.

^{47[47]} Cap. CXLVI.

^{48[48]} Cap. CLIV.

^{49[49]} Cap. CLXVI.

taules meses; e lo tàlem de l'Emperador era molt ric e molt puixant, tot a l'entorn de draps de brocat^{50[50]}.

8) Les dames e tots los del **mercat** reien molt com aquell cavaller no conegut així havia derrocats los dos ducs^{51[51]}.

9) L'Emperador aquella nit se'n tornà ab totes les dames e la sua gent dins la insigne ciutat de Contestinoble, e l'endemà, oïdes misses, tots tornaren al **mercat**, lo qual estava així bé emparamentat e parat com lo primer dia^{52[52]}.

10) Com tots se foren dinats anàrem al **gran mercat**, lo qual trobaren molt bé emparamentat de molts singulars draps de ras; e aquí corregeren brúfols qui eren molt braus, e fon molt singular festa de veure^{53[53]}.

Es fa evident que aquestes citacions, totes elles referides a la ciutat de Constantinoble, es refereixen a un indret conegut com a *plaça del mercat*, *gran mercat* o tot just *mercat*. El Bizanci històric comptava amb una gran plaça quadrilàtera i porxada des de l'època de Constantí^{54[54]}, el nom habitual de la qual als textos és el de *fòrum*^{55[55]}. Ara bé, el lloc de trobada de la gent, d'on varen sorgir diverses revoltes, on eren passejats per a escarni els criminals i condemnats, on anava tothom tant per comprar com per passejar, per on accedien a palau els ambaixadors i on tenien lloc les demostracions del poder imperial, era l'anomenada *ἀγορά*, ço és, el *mercat*. El nom és un perfecte sinònim de la via principal de la ciutat o *via central*, en grec ἡ Μέση, fornida d'un doble porxo per les transaccions comercials a baix, i per al passeig a dalt^{56[56]}. Resulta cridaner, al text del *Tirant*, que un terme relativament comú com el de *mercat* no aparegui més que als casos que hem esmentat^{57[57]}. Però encara és més interessant la insistència amb què l'autor del nostre text es refereix a l'indret en qüestió amb aquesta apel·lació concreta.

^{50[50]} Cap. CLXXXIX.

^{51[51]} Cap. CLXXXIX.

^{52[52]} Cap. CCVII.

^{53[53]} Cap. CCLXXXII.

^{54[54]} R. Guiland, *op. cit.* II, pàg. 3.

^{55[55]} R. Guiland, *op. cit.* II, pàg. 46.

^{56[56]} R. Guiland, *op. cit.* II, pàgs. 69-76, cf. pàg. 73: "Le mot *ἀγορά* qui désigne le 'bazar' byzantin, est lui aussi souvent synonyme de ἡ Μέση. Pàg. 75: Ainsi, *Πηγία*, *Μέση*, *πλατεία*, *ἀγορά* sont des termes synonymes servant tous à désigner la grande Rue Centrale de Byzance, que les empereurs suivirent pendant toute la durée de l'empire, lors de leurs entrées solennelles ou de leurs entrées triomphales".

^{57[57]} De fet, apareix també al capítol CLIV: "Primerament trobareu, a la porta de la sua tenda, clemència que a tots contenta; pujant un escaló coneix quals són bons o mals, e sap de quals deu hom fer bon mercat, e sap jutjar ab seny e discreció". L'ús aquí no implica, però, cap al·lusió a un indret concret.

Aquest *mercat* de Constantinoble és més que un espai per al comerç: és el lloc de trobada entre la cort i el poble, i quan se'n parla al *Tirant* no és perquè s'hi compri o vengui res, sinó perquè les grans cerimònies pensades per a assistència i contemplació de tota la ciutat es fan a aquest espai. L'autor o autors de la novel·la parlen d'un mercat que no ho és pas, i tanmateix no hi ha ni un sol passatge en què facin servir una denominació alternativa. La font d'informació, occidental o bizantina, devia derivar, d'una banda, d'un sojorn perllongat a Constantinoble; d'una altra, d'una perfecta adaptació als usos de la llengua grega.

El mateix cas de designació *familiar* s'aprecia, al segon exemple que esmentarem, quan hom parla de l'església de Santa Sofia, algunes vegades definida com a *església major* de Constantinoble. A la major part de les citacions, però, no hi ha la més mínima indicació, i se'ns en parla com *l'església*. El fet resulta encara més clar si tenim en compte que a la secció anglesa és habitual la precisió *església de Sant Jordi*, i mai no se'n diu *l'església*, ras i curt^{58[58]}. Vegem-ne els textos relatius a Santa Sofia, que constitueixen el tercer i darrer exemple de la nostra argumentació:

1) E si aquest diable d'home no fos vengut de la França, ja fórem dins los palaus de Constantinoble, e de la sua **església**, que tan bella és, n'haguérem fet mesquita, l'Emperador haguérem mort, sa muller e sa filla foren esclaves, e totes les altres donzelles, ab elles ensems, a la senyoria de nosaltres; e ara no porem així fer si aquest Capità viu molt^{59[59]}.

2) L'endemà per lo matí tothom s'alegrà e feren molta d'honor al Conestable e a la novencana. Portaren-los en la **major església**, on diren la missa ab molt gran honor^{60[60]}.

3) Així mateix tramés per tots los cavallers e dames de la ciutat que fossen al palau. Mas sap Déu la Princesa en aquell cas amara més dormir que així de la cambra; mas per amor de Tirant e que la festa hagués son compliment, llevà's del llit e abilla's molt bellament, e ixqueren de la gran sala, on trobaren l'Emperador ab tot son estat de nobles e cavallers e de les dames de la ciutat; e, professó ordenada,

^{58[58]} Capítols XXXVI, LVIII, LIX, LXVII, LXXVIII, LXXX, LXXXIV i XCII.

^{59[59]} Cap. CXLIX.

^{60[60]} Cap. CCXX.

anaren per tota la ciutat ab les dues-centes setanta-dues banderes que portaven davant la professó, e així ordenats per son orde anaren fins que foren dins l'**església**^{61[61]}.

4) –Senyora, no s'excusa que no hajau de saber qualque hora. Tirant és passat d'aquesta present vida en l'altra, e ha pagat son deute a natura. E hora de mitjanit l'han portat a l'**església** per donar-li eclesiàstica sepultura segons ell és mereixedor^{62[62]}.

5) Hipòlit anà a la cambra de la Princesa, on jaien los tres cossos morts, e manà, de part de l'Emperadriu, que portassen de continent Tirant en lo seu cadafal en l'**església**. E fon fet prestament^{63[63]}.

6) Com totes les nóvies foren abillades, Hipòlit ab bella companyia se posà primer, ab tots los altres esposats, e après venia l'Emperadriu enmig del rei Escariano e del rei de Sicília; e les altres nóvies venien après, acompanyades de molts ducs, comtes e marquesos. E ab gran triümfó anaren a l'**església** e aquí llevaren emperador a Hipòlit, e féu-los jurament que de tot son poder defendria la santa mare Església, ab les cirimònies acostumades^{64[64]}.

Creiem que es reflecteix aquí amb tota nitidesa la pràctica bizantina, ben coneguda, de referir-se a Santa Sofia amb el simple nom de *l'església*^{65[65]}, de la mateixa manera que Constantinoble era i és, purament i simple, *la ciutat*. Qui va compondre el *Tirant* sabia, o altrament no podia negar, que a la capital de l'imperi grec hi havia abundor d'esglésies i monestirs. Tanmateix, es refereix a una d'elles amb un terme unívoc, que tampoc no és el de *la seu*, si hagués estat fidel a la pròpia realitat lingüística. També aquí depenia l'autor del text d'un informant que no només coneixia la pràctica lingüística bizantina, sinó que a més a més en feia un ús habitual, regular, gairebé sense excepcions? Que potser l'autor de la nostra novel·la escrivia al dictat, tot tenint davant seu un narrador català perfectament avesat al grec, ço és, de condició bilingüe? Emperò,

^{61[61]} Cap. CCLXXXI.

^{62[62]} Cap. CDLXXII.

^{63[63]} Cap. CDLXXIX.

^{64[64]} Cap. CDLXXXIII.

^{65[65]} R. Guiland, *op. cit.* II, pàg. 9: “(...) ‘L’Église’, sans autre indication, désigne presque toujours dans les textes byzantins Ste-Sophie”.

la naturalesa del text del *Tirant* requereix una inequívoca composició escrita, el que exclou aquesta possibilitat.

Esperem haver oferit materials suficients per engegar una nova perspectiva dins el debat sobre el *Tirant*. Ço és, que la composició de l'obra es fa no només amb un bon coneixement de la realitat de la Grècia contemporània, ans també mitjançant usos lingüístics que només es podien manllevar al grec bizantí.
